

Пилип СЕЛІГЕЙ,
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту мовознавства
ім. О.О.Потебні НАН України

МОВНА СВІДОМІСТЬ – ШАНОБЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО МОВИ

УДК 37.035:81'242](477)

У статті запропоновано визначення й окреслено структуру поняття «мовна свідомість». З'ясовано її роль як чинника мовної поведінки, запоруки мовної стійкості та мовного порядку в державі.

Ключові слова: індивідуальна мовна свідомість, суспільна мовна свідомість, мовна поведінка, мовна норма.

Останнім часом у лінгвістичній літературі дедалі частіше вживають поняття «мовна свідомість» (далі – МС). І не випадково: без нього важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з'ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін. Але оцінити значущість поняття МС поки що важко, бо воно лишається порівняно новим і слабо опрацьованим. Немає ні цілісної теорії, ні єдиного розуміння МС. Різні дослідники вкладають у це поняття різний зміст.

Найчастіше під ним розуміють: 1) мовну картину світу, тобто образи свідомості, матеріалізовані в мовних знаках; 2) механізм керування мовленням, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила поєднання й уживання їх; 3) судження й уявлення людини про мову та її суспільну роль.

На нашу думку, найближчим до істини є саме третій варіант. Справді, коли врахувати, що істотна ознака свідомості – її скерованість на певний предмет, себто свідомість – завжди свідомість *чогось*, то можна вважати, що МС відображає мову та мовну дійсність. Людина запитує себе: що таке мова, як вона влаштована, яку роль відіграє в житті, наскільки вона цікава й важлива для мене? У пошуках відповідей виникає система мовних знань, ідей, переконань, почувань, настанов. Формуються ціннісне ставлення, яке відображає значущість мови в житті людини, й оцінне ставлення – що в мові є хорошим, правильним, корисним, а що поганим, неправильним, шкідливим.

Звідси визначення: *МС – форма свідомості, яка обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності.* Інакше кажучи, МС – це небайдуже, шанобливе ставлення до мови.

МС пов'язана з низкою супутніх явищ, як-от: знання й культура мови, мовний смак, мовна соціалізація (тобто опанування норм), мовленнєва вправність, мовна особистість (тобто ідіолект). Залежно від кількості охоплених нею мовців буває індивідуальною, тобто належною одній особі, та груповою – належною національній або мовній спільноті.

Як випливає з визначення, МС обіймає чотири основних блоки елементів – мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови.

Мовні знання охоплюють уявлення про мову, закономірності та принципи, що в ній діють, обізнаність із нормами та стилістичними якостями мовлення. Ці знання можуть бути як професійними, науково-теоретичними, міцно ґрунтованими на лінгвістичній основі, так і побутовими, житейськими, зіпертими переважно на власний мовний досвід, часто вузький і однобічний. Побутові знання про мову зазвичай уривчасті, наївні, суперечливі, не пов'язані забобонів, стереотипів та упереджень.

У МС виявляється спектр різноманітних почуттів щодо мови: цікавість і байдужість, повага й зневага, любов і відраза, гордість за рідну мову й сором розмовляти нею, упевненість або тривога за її майбутнє, сум, що її спіткають біди, або й обурення, коли мову утискають чи глузують із неї. Унаслідок міжмовних контактів можуть виникати почуття мовної зверхності або меншовартості, ворожості й агресія до чужих мов.

На основі знань та емоцій утворюється третій складник МС – мовні оцінки та мовний ідеал. Через постійні порівнювання фіксується розрив між тим, якою мовна дійсність є і якою вона має бути. Мовлення, наприклад, оцінюють як нормативне або ненормативне, мовну поведінку – як правильну або неправильну, різні події – як корисні або шкідливі для мови.

МС визначає мовну поведінку. Тож є підстави виділити четвертий складник – мотиваційно-поведінковий. Це настанови, тобто готовність діяти відповідно до прийнятих орієнтацій та імперативів. Скажімо, якщо людина невдоволена мовними знаннями, в неї виникає стимул поглибити їх. У дво- й багатомовному середовищі – бажання (чи небажання) вживати або опановувати нерідну мову.

Доля мови чи не вирішальним чином залежить від ставлення до неї. Це надзвичайно важливий чинник збереження або, навпаки, зміни мовної ситуації¹. Тому стан МС є одним із непрямих, але вірогідних показників, за яким можна передбачити

¹ М а с е н к о Л. Нариси з соціолінгвістики / Л.Масенко. – К., 2010. – С. 107.

майбутнє конкретної мови. Нація з високою МС активно протидіє мовній асиміляції. Низький же рівень МС перешкоджає поступові літературної мови, призводить до скорочення її функцій, провокує «добровільне» мовне відчуження. Тим-то *розвинена МС – важливий стратегічний чинник мовної стійкості та мовного порядку в державі.*

Сплески МС завжди спостерігаємо в добу національного відродження й постання літературних мов. МС різко загострюється, коли порушують мовні права або неможливо задовольнити мовні потреби. Прикметна ознака пробудженої МС – поява різних мовних товариств або клубів захисників мови, що ведуть просвітницьку роботу й прагнуть упливати на державну мовну політику (матиці у слов'янських народів, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка, Товариство білоруської мови ім. Ф.Скорини, Товариство любителів польської мови тощо). Цікавість до мови заохочують масова двомовність, потоки нових слів, взаємодія літературної мови та соціолектів. МС звичайно розвиненіша в тих, хто працює зі словом: письменників, науковців, освітян, перекладачів, журналістів, правників.

МС не природжена риса, а *продукт культурного розвитку*. Які ж його критерії? Загалом, розвиненість МС – це те місце, яке мова посідає в духовному світі людини та суспільства.

Щоб визначити індивідуальну МС, оцінюють:

- наскільки людина грамотна й чутлива до мовних явищ;
- чи сформувався в неї ідеальний образ мовця (автора);
- як ретельно вона дотримується літературних норм;
- чи адекватно оцінює й виправляє власне мовлення;
- як реагує на помилки інших;
- як поводить у ситуаціях дво- й багатомовності;
- наскільки терпляча й принципова в мовних питаннях;
- як часто обговорює мовні питання й/або читає статті на цю тему;
- яка мотивація і скерованість її мовної діяльності.

Коли визначають рівень розвиненості суспільної МС, беруть до уваги:

1) мовне законодавство: як широко й досконало мовне життя охоплене юридично і який ступінь мовного порядку досягнуто де-факто, зокрема, як забезпечено мовні права і як виконуються мовні обов'язки;

2) мовну політику: чи існує в країні урядовий орган, що опікується мовним контролем та охороною мови; як мовне питання представлено у програмах політичних партій, як часто його обговорюють у

ЗМІ та в мережі, чи є в країні мовні свята і як масово їх відзначають;

3) мовну освіту: скільки готують викладачів-словесників на душу населення, скільки годин відведено мовним дисциплінам на різних щаблях освіти;

4) мовні дослідження: наскільки престижною й розвинутою наукою в країні є лінгвістика, скільки коштів виділяють держава й наукові фонди на видання мовознавчої літератури, якими накладками виходять словники й посібники.

Як бачимо, показників чимало, й чи не за кожним можна збудувати типологію МС. Скажімо, польський дослідник А.Марковський за критерій узяв реакцію на мовні помилки співрозмовника й виокремив три рівні МС: 1) висміяти або передражнити мовця; 2) вказати йому, що неправильно; 3) пояснити, чому неправильно².

Проте в основі типології все-таки має бути важливіший критерій – той, з якого випливають і від якого залежать усі інші. Таким критерієм, на нашу думку, є *сприйняття мови як цінності*. Майбутнє мови залежить від того, чи сприймають її мовці як цінність, бо інакше її легко зректися, а масове зречення призводить до загибелі мови. Отже, *розвиненість МС – це той ступінь, якого людина й суспільство досягають у своєму ціннісному ставленні до мови*. Розвиненість МС ми пропонуємо умовно ділити на чотири рівні – нульовий, початковий, середній та високий.

Не скрізь, де є мова, є її усвідомлення. Дехто мову взагалі не помічає, вона лишається за порогом свідомості. Тому є підстави виділити *нульовий рівень МС*. Хоча мова пронизує все наше життя, без мови неможливе суспільство, багато хто рідко замислюється над нею. Бо в повсякденних розмовах наша увага скерована не так на знаряддя, як на зміст повідомлення. Мова настільки буденна річ, що реакція на неї притуплюється. Носії нульового рівня МС обмежуються найменшим багажем лінгвістичних знань. Мова для них ніколи не стає об'єктом ані роздумів, ані почувань, ані найменшої уваги. Зрозуміло, що така людина не в змозі оцінити правильність власного мовлення, вона не усвідомлює ні мовних прав, ні мовних обов'язків.

На відміну від нульового, на *початковому рівні МС* уже з'являється увага до мови й окремі уявлення про неї. Проте увага ця загалом епізодична, а уявлення розпливчасті – вони становлять безладну суміш житейських поглядів та оцінок.

Мовні знання на цій сходинці поверхові й механічно завчені. Свою грамотність людина сприймає

² M a r k o w s k i A. Świadomość językowa // Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN / Pod red. A.Markowskiego. – Warszawa, 1999. – S. 1759, 1760.

як щось незмінне, думки, що її можна вдосконалювати, не виникає. Така людина не в змозі аналізувати мовну дійсність. До історії мови, її теперішнього та майбутнього вона байдужа. Мова не стає предметом гордості чи поваги. Цікавість до слова пробуджується хіба що тоді, коли людина заповнює кросворди, переповідає дотепи з каламбурами чи іншими мовними ефектами.

Початкова МС сприймає мову як щось третьорядне. Дізнавшись про існування лінгвістики, вона дивується: «Хіба може мова бути предметом науки? Що там можна вивчати?» На мовні питання реагує так: «Ці питання неактуальні. Нащо їх знову мусувати?», «Яка різниця: *добрий ранок* чи *добroe утро*? Головне, щоб людина була хороша», «Народу потрібна не мова, а дешева ковбаса...». Мова – лакмусовий папірець особистої культури, і має рацію І.Дзюба, коли пише: «У ставленні до мови виявляється вся глибина нашої некультурності й невігластва»³.

Носії початкової МС не вбачають у мові жодної цінності, а тому заперечують потребу в мовній політиці й охороні мови. Їм здається, що мова живе сама по собі, й нема чого в неї втручатися. А ще вони вразливі до таких згубних нахилів, як антинормалізаторство, мовний цинізм і зневага до рідної мови.

Антинормалізаторство (нормоскептицизм) – це неприйняття мовних норм, недооцінка потреби дотримуватися їх, невизнання мовних авторитетів, мовна сваволя. Для нормоскептиків мовна норма не дороговказ, а «примус». Їм найкраще говорити аби-як, без огляду на правила, які, мовляв, «накладають кайдани» на особистість і творчу думку. При цьому вони абсолютизують спонтанний розвиток мови («вона сама собою керує»), а ту обставину, що успішне спілкування й благополучне майбутнє мови тільки тоді й можливі, коли її належно внормовано, ігнорують. Не беруть вони до уваги й того, що будь-яка людина – хоче вона того чи ні – від самого народження потрапляє в складну систему узвичаєних у суспільстві культурних традицій, моральних приписів, юридичних актів, які регулюють її поведінку. І через це немає жодних підстав відкидати мовні норми – регулятори мовленнєвої поведінки. Заперечувати їх – це, по суті, заперечувати літературну мову, тобто універсальний, загальнопоширений і загальнообов'язковий засіб спілкування.

Мовний цинізм (нігілізм) – крайній вияв антинормалізаторства, при якому нормами не просто нехтують, а порушують їх свідомо й демонстративно. Він може мати різну мотивацію, наприклад гедоністичну, коли людина дістає втіху від нормопо-

рушення, використовуючи для цього будь-яку нагоду. За мовним цинізмом часто ховається бажання кинути виклик оточенню, самоствердитися, а частіше – просто привернути до себе увагу. «Вивертання норми навиворіт» спостерігаємо на певних історичних етапах у літературі, театрі, кіно, ЗМІ, зокрема у формі естетизації чи пропаганди суржику, жаргонів, лихослів'я, в жанрі «туалетного гумору» тощо. Грунт, на якому виростає мовний цинізм, – не лише низька МС, а й дефект моральної свідомості.

Зневага до рідної мови – явище, яке виникає серед носіїв мов з обмеженими суспільними функціями і, як наслідок, нижчим престижем. Зазвичай ця вада МС іде в одній упряжці з вадою національної свідомості. Відчуження від рідної мови часом набуває таких потворних форм, що викликає обурення й огиду. Цілковитим браком національної і просто людської гідності пояснює О.Ткаченко той факт, що «певна частина українців, як правило, російськомовних, ладна перед росіянами висміювати свою “мову”, глузувати з усього українського (крім хіба пісень)»⁴.

Серед причин слабкої розвиненості МС – низька особиста культура, лінгвістична необізнаність, недовнормованість мови, брак мовного порядку в державі. Можна припустити, на цій сходинці перебуває більшість мовців, хоч далеко не в усіх спостерігаємо відверту зневагу до мови та її норм.

Порівняно з початковим, на *середньому рівні* МС образ мови помітно вияскравлюється. Людина починає цікавитися проблемами мови й мовного життя, стежити за чужим і своїм мовленням, виправляти помилки й шукати їхні причини. Явище мови піддає самостійним розумовим операціям, робить узагальнення й оцінки.

Утім знання носія середньої МС все ще лишаться уривчастими, несистемними, суперечливими. Він іще не здатен ані дати мовним явищам обґрунтовані пояснення, ані проникнути в їхню сутність. Через це його висновки й оцінки нерідко скороспілі, а відповіді на складні питання – спрощено-однозначні.

Суб'єктивні враження від мов часто оголошують їхніми об'єктивними властивостями. Зрозуміло, що тут легко втрапити в «пастку рідної мови»: почати вихвалити її на тлі інших мов на підставі «очевидних» переваг. Так виникають марновірства про мови «вищі» й «нижчі», «красиві» й «потворні», «міські» й «сільські», «собачі» й «свинячі», про виняткову роль («богообраність») котроїсь із мов та приреченість решти до «хатнього вжитку», про ступінь комуніка-

³ Дзюба І. Вимирання слова / І.Дзюба // Вісник НАН України. – 2004. – № 12. – С. 38.

⁴ Ткаченко О. Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / О.Ткаченко. – К., 2006. – С. 227.

тивної повноцінності та «міру краси» різних мов. Тому дехто виправдовує явища мовного месіанізму (вихвалювання своєї мови як такої, що «безкорисливо допомагає» розвиватися іншим), мовної зарозумілості (приписування своїй мові зверхності над іншими), мовного цивілізаторства (насаджування зі «шляхетною метою» своєї мови носіям інших мов) і навіть мовного шовінізму (зненависть до інших мов). Неприємні враження від людини автоматично переносять на етномову, якою вона розмовляє.

Живучість усіх таких стереотипів засвідчує, що, на жаль, далеко не всі корисні набутки сучасної лінгвістики й особливо еколінгвістики стали набутками мас. Тим-то насущним лишається заклик А.Білецького: «...Завданням мовознавців є боротьба з поширеними в суспільстві “антилінгвістичними” забобонами і роз'яснювальна робота в галузі їхньої науки»⁵. При цьому треба враховувати, що носії ілюзій зазвичай дуже неохоче розлучаються з ними, бо вважають їх «особистим інтелектуальним досягненням».

Людина із середнім рівнем МС непогано обізнана з мовними нормами й намагається керуватися ними в повсякденному спілкуванні. Утім на цьому рівні органічного прийняття норм немає: вони ще не стали для мовця «другою натурою», а сприймаються радше як накинуті ззовні «обмеження» або «заборони».

У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови – істотний крок уперед порівняно з попередньою стадією. Проте цінність зводиться до рівня «ужитковий засіб спілкування». Середня МС ковзає поверхнею: бачить одне з призначень мови, але не може збагнути її глибшої сутності як явища духовної культури, самоцінного національного надбання, сприймаючи мову властиво як «технологію» або просто як «корисну річ». Погляд, що «мова всього лиш прагматичний засіб спілкування людей, а не еквівалент людського духу, не носій буттєвості, глибокого досвіду поколінь і етичної мук особистості, не самé національне буття в його минулому, сучасному і майбутньому», І.Дзюба називає твердим у своїй примітності, а його запанування – особливо гнітючим⁶.

У чому небезпека мовного утилітаризму? Якщо мову цінувати виключно як засіб комунікації, виникають передумови до відчуження від цього засобу – тобто до легкого переходу на інші мови, поширеніші чи потужніші. Інакше кажучи, *вузький мовний утилітаризм рано чи пізно призводить до мовного відступництва*. Той, хто в цій позиції буде послідов-

ним до кінця, неминуче дійде висновку, що мовне розмаїття Землі – перешкода для «глобальної комунікації», і чим менше існуватиме мов, тим краще (а найкраще, мовляв, так: один світ – одна мова!).

Високий рівень МС – якісно новий рівень, на якому вона постає цілісним і викінченим утворенням. Людина з високою МС – зріла мовна особистість. Їй притаманне позитивне ставлення до мови, загострене почуття відповідальності за неї.

Така людина спроможна самостійно аналізувати мовну дійсність, виробляти й обґрунтовувати власні оцінки. Вона правильно визначає частотність і вживаність мовних одиниць, їхню доречність у різних жанрах та стилях, зникає бачити мову в розвитку, вміє відрізнити старі й нові явища в ній, уловити тенденції розвитку. Їй властиве тонке мовне чуття – на правильну вимову, природне сполучання слів, доладну побудову речень, а також на індивідуальні особливості мовлення.

Лише на високому рівні зароджується професійна МС, що властива лінгвістам і викладачам мови. Від масової вона відрізняється більшим обсягом і глибиною лінгвістичних знань. Завдяки зрівноваженості емоційного, вольового та інтелектуального складників професійна МС розв'язує мовні проблеми компетентно. Тобто їй властиві і загострений інтерес до мови, бажання її досліджувати, й належна ерудиція, відшліфований методичний і поняттєво-категорійний апарат. Цим вона вигідно відрізняється від непрофесійної МС, де між щирою допитливістю і скромним багажем знань зяє глибоке провалля.

Для високої МС мовна норма – запорука успішного спілкування. Мовно свідомою людиною глибоко розуміє мету встановлення мови, корисність правильного мовлення – і для себе, і для суспільства, і для самої мови. Гарантією правильного мовлення тепер стає не зовнішній контроль, а самоконтроль, бо таке мовлення носій високої МС вважає єдиною можливістю для себе. Отже, суспільна вимога додержувати норм збігається із внутрішньою потребою мовця.

Людина добре розуміє переваги від управного володіння мовою, відтак має у своєму арсеналі знаряддя правильного мислення, точного вираження думки, їй відкритий шлях до кар'єрного зростання й особистісного вдосконалення. Це стосується й рідної, й чужих мов. Проте щодо рідної все ж переважають непрагматичні мотиви. Її цінують не просто як засіб спілкування, а як націєвірну ознаку, самоцінний духовний скарб.

На перший погляд здається, що в такому ставленні більше емоційного, ніж раціонального, більше романтики, ніж тверезого розрахунку. «Ми можемо,

⁵ Білецький А. Вибрані праці / А.Білецький. – К., 2012. – С. 377.

⁶ Дзюба І. Знач. праця. – С. 39.

– писав В.Сімович, – воювати з таким розумінням, як хочемо, а проте почуватимемо, що щось у ньому таки є. Ми можемо проти нього боротися, самим собі доказувати, що це дурниця – вважати мову за якісь “національні святощі”, розум нам дасть проти такого розуміння безліч аргументів, та почуття буде нам піддавати зі свого боку силу прикладів, які не дозволять нам із легким серцем залишити збоку емоційне розуміння ваги мови в житті народу»⁷.

Рідною мовою розмовляють із тієї простої причини, що вона рідна. Це не так звичка, прищеплена в дитинстві, як акт свідомого вибору: людина по-слугується нею завжди і скрізь, де тільки можливо. При цьому прагнення уникнути комунікативних бар'єрів і невдач відступає на другий план. Бажання не виділятися, вкоренитися в колективі настільки втрачає спонукальну силу, що людина здатна зберігати відданість рідній мові навіть за несприятливих умов. Наприклад, коли розмовляти нею стає невідгодно, непрактично, надто коли мовець відчувається «білою вороною», зазнає стресу, стає об'єктом насмішок, образ чи й відвертих цькувань. В усіх таких ситуаціях мовно свідомою людиною незмінно виявляє витримку, твердість духу, певність у своїй правоті. І таким чином *висока МС виявляється запорукою мовної стійкості*.

Носії високої МС шанують мови інших народів і визнають їхнє право на мовну самобутність. Ворожість до чужих мов йому не притаманна. Показником високої МС є мовна солідарність, тобто співчуття до загрожених мов інших народів, обурення фактами лінгвоциду.

Такою є загальна характеристика рівнів розвинутої МС. У «хімічно чистому» вигляді ці типи в житті майже не трапляються. Завданням типології МС є згрупувати характерні реакції людей на мову й виділити відповідні рівні. Ці рівні не мають конкретних прообразів-носіїв, а є радше ідеальними, усередненими типами. Але виокремлено ці рівні не довільно, а виходячи з вузлових моментів ціннісного ставлення до мови. Рівень МС – поняття не так онтологічне, як евристичне, що допомагає виявляти і групувати оцінки мови та мовної дійсності. Систематизована в такий спосіб інформація є значущим

соціолінгвістичним показником, може бути врахована і в теоретичних узагальненнях, і в мовній політиці.

Як ми намагалися показати, поняття МС має чималий пізнавальний потенціал. Завдяки своїй змістовності, значній пояснювальній силі воно є зручним і перспективним для соціолінгвістики, теорії та історії літературних мов, загального мовознавства. Воно об'єднує у струнку систему цілу низку конкретніших мовознавчих понять і вже в недалекому майбутньому може стати фундаментальним, навіть набути статусу лінгвістичної категорії.

Утім у явищі МС поки що більше недослідженого, ніж дослідженого. Так, слід глибше вивчити її стан і динаміку в регіонах України та в різних суспільних групах (вікових, статевих, професійних), поширеність мовних стереотипів і забобонів.

Не менш цікаво досліджувати МС у діяхронічному аспекті, що мало б стати окремим завданням історичної соціолінгвістики. Перспективна ділянка для розвідок – МС визначних українців минулих часів. Нині ми маємо чимало публікацій про мовну особистість (по суті, мовну майстерність) різних письменників і науковців, але без висвітлення ціннісного ставлення до мови картина їхньої МС лишатиметься неповною. Зокрема потребує детальнішої реконструкції МС Т.Шевченка, про яку ми й досі знаємо мало. Пор. думку Ю.Шевельова: «Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний правопис Шевченкових рукописів. Але неухважність до письма не означає неухважності до мови. Шевченко не був байдужим до питань мови»⁸. Приклад таких реконструкцій – монографія Л.Гнатюк стосовно мовної особистості Г.Сковороди⁹.

Проте найактуальнішим сьогодні видається питання високої МС, подолання всюдисущого мовного нігілізму та зневаги до рідної мови. Чи можливо це в сучасних умовах? Відповісти на це запитання спробуємо в наступній статті.

⁸ Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю.Шевельов. – К., 2003. – С. 138.

⁹ Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Л.Гнатюк. – К., 2010.

⁷ Сімович В. Вибрані праці: у 2 т. / Упоряд. Л.Ткач. – Чернівці, 2005. – Т. 1. Мовознавство – С. 290.